

Єврейська спільнота в умовах модерного світу: роздуми на шпальтах «Еврейского обозрения»

Модерні перетворення у політичній або соціально-економічній формаціях та кардинальні зрушення у світосприйнятті соціуму взаємодетерміновані. Доказом того слугують ліберальні реформи 60–70-х років XIX ст. на теренах Російської імперії, актуалізовані не лише провальною Східною кампанією, але й активністю громадськості, інтелектуальних кіл, які наполегливо «стукали у двері самодержавства».

Зміни торкнулися практично усіх царин життєдіяльності країни, хоча із відчутним запізненням, почасти, будучи обмеженими й половинчастими, однак обумовили помітне її оновлення. Завершився промисловий переворот, відкривши шлях для становлення індустріального суспільства, вирішувалися проблеми соціальної сфери (виникла розгалужена сітка навчальних закладів, громадської опіки, послідовність в організації медичного обслуговування населення), модернізувався міський простір (упорядковувалися транспортні комунікації, відбувалася електрифікація, запроваджувалося централізоване водопостачання, каналізаційна мережа та багато іншого).

У контексті цих процесів розпочалися трансформування й у доволі консервативному середовищі єврейської спільноти, зосередженої, переважно, на теренах Наддніпрянської України. На підставі указів, датованих 1791, 1829 і 1835 рр., територія компактного замешкання євреїв проіснувала до 1917 р., охоплюючи вісім українських губерній: Волинську, Подільську, Київську (крім Києва), Чернігівську, Полтавську (крім козацьких і державних сіл), Катеринославську, Херсонську (крім Миколаєва), Таврійську (крім Севастополя)¹. Відтак, з огляду на історичні обставини й законодавчо окреслену «смугу осілості», євреї посідали лідируючі позиції поряд з

¹ Боряк О. Україна, держава: євреї. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?Z21ID=&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=1.14.%205

українцями та росіянами. Наприкінці ХІХ ст. число містян-євреїв, проживаючих на лівому березі Дніпра (йдеться про Чернігівську, Полтавську, Харківську, Катеринославську та материкову частину Таврійської губерній), сягало 295,5 тис. осіб або 18,6 % від загалу мешканців ².

Через тринадцять років, станом на 1910 р., абсолютні показники єврейської спільноти збільшилися у півтори рази, а у таких містах, як Пирятині, Городні, Сумах, Миргороді – у 1,5–1,8 разів. Загальне число містян-євреїв на лівому березі Дніпра становило 304,2 осіб ³. Показники їхньої питомої ваги випереджали загальноімперські: по Росії рівень урбанізованості євреїв складав 49,4 %, а на лівобережжі – 62,6 % ⁴. Найчастіше єврейське населення зустрічалося у містах Чернігівської, Полтавської та Катеринославської губерній, рідше – у Таврійській і Харківській ⁵.

Переважною цариною занятості єврейської громади була торгівля – понад 40 % від загалу (показники Всеросійського перепису 1897 р.), майже третина осіб – у промисловому виробництві, 5 % – на державній службі та у «вільних професіях» (лікарі, юристи, літератори і т.п.), близько 5 % – у приватних компаніях і наймитували, 3–4 % – у сільському господарстві, решта – у невиробничій сфері, були священиками, військовослужбовцями чи особами «без певних занять», лави яких, до речі, часто поповнювали збанкрутілі торговці, посередники, орендарі ⁶.

Незважаючи на компактність проживання, своєрідну етнічну замкнутість та конфесійні особливості, модерні процеси другої половини ХІХ ст. внесли відчутні корективи у світосприйняття єврейства, національну ідентичність, розуміння свого місця й ролі у світовій історії та культурі.

² Чорний Д. По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець ХІХ – початок ХХ ст.). Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2007. С. 79.

³ Там само. С. 80.

⁴ Там само. С. 81.

⁵ Там само. С. 83.

⁶ Боряк О. Названа праця.

Актуалізувалася нова тематика для суспільного обговорення, науковці й публіцисти поставили на порядок денний проблеми, зумовлені «розмиванням» традиційного світу єврейської спільноти. Свідченням цього є публікації на сторінках науково-літературного журналу «Еврейское обозрение», що видавався Г. М. Рабіновичем у Санкт-Петербурзі упродовж січня-липня 1884 р., редагувався відомим публіцистом Левом Кантором. На шпальтах 7-ми номерів, а саме стільки вдалося надрукувати, були розміщені праці тогочасних письменників, науковців, публіцистів, громадських діячів, поміж яких віднаходимо імена Лева Леванди, Авраама Гаркаві, Лева Каценельсона, Михайла Моргуліса, Семена Фруга, Ернеста Ватсона, Самуїла Грузенберга, Германа Блюменфельда та інших ⁷.

Розмірковуючи про становище єврейства у новочасних умовах, дописувачі журналу акцентували увагу на таких аспектах, як пробудження національної свідомості, сутність етнічної ідентичності та можливості культурної асиміляції євреїв через загальноосвітні навчальні заклади. Звернувшись до їхніх розвідок, можемо констатувати наступне. Аналізуючи процеси національного відродження, публіцисти одностайно вказували на його витoki у другій половині XIX ст., але називали різні причини. Зокрема, у розвідці Ф. Гетца «У чому ми особливо відстали», вміщеній у березневому номері «Еврейского обозрения», корінь «пробудження» єврейської інтелігенції віднаходився у дискримінаційній політиці царату. «... як тільки розпочався лютий антисемітський рух, – читаємо у роздумах, – спрямований проти усіх євреїв – освічених і неосвічених, фанатично-марновірних і надзвичайно грамотних, потім відбулися погроми – усе це пробудило єврейську інтелігенцію». Прикметно, що автор характеризував модерний час як «одну з тих криз, які трапляються раз на сторіччя», порівнюючи з

⁷ Еврейское обозрение. URL: https://rusneb.ru/catalog/000199_000009_007498971/

«тяжкими періодами хрестових походів, вигнанням з Іспанії, гоніннями за доби «Хмельниччини»⁸.

Подібність думок простежуємо й у роботі правознавця, публіциста та громадського діяча Михайла Моргуліса «Самозвільнення і самозречення». На його переконання, погроми 1880-х років стали «своєрідним стимулюючим фактором для пробудження національної свідомості»⁹. Натомість, Файвель Меєр Бенцелович Гец, відомий письменник і публіцист, викладач єврейської історії, твердив про інакші чинники національного відродження. У його розумінні вагомим було, по-перше, підвищення рівня грамотності євреїв. Чим більше осіб здобували освіту, покращуючи власний соціальний статус, тим очевидніше виявлялася етнічна ідентичність. «У соціумі, – наголошував, – поширювалася думка про неможливість відчувати себе лише людиною, потрібно було відчувати себе євреєм»¹⁰. По-друге, значим для підвищення етнічної ідентичності було збереження й популяризація самотності релігійно-обрядового життя єврейської спільноти та уникнення змішаних шлюбів із представниками інших народів¹¹.

Суголосні міркування проглядаються й у відкритому листі скарбника Товариства з розповсюдження освіти поміж євреїв Росії Леона Розенталя, прочитаного ним 5 лютого 1884 р. на засідання Комітету товариства та оприлюдненого на сторінках «Еврейского обозрения»¹². Маємо пояснити, що Товариство постало 1860 р. з метою пробудження інтересу до знань та поширення їх серед єврейської спільноти у межах Російської імперії. Протягом 20-ти років його функціонування сформували мережу філій у таких містах, як Одеса, Катеринослав, Ковно та інших, фінансово допомагаючи

⁸ Гец Ф. В чем мы особенно отстаем? URL: *Еврейское обозрение*. Март. 1884. С. 74. URL: https://rusneb.ru/catalog/000199_000009_007498971/

⁹ Моргулис М. Самоосвобождение и самоотречение. *Еврейское обозрение*. Май. 1884. С. 3. URL: https://rusneb.ru/catalog/000199_000009_007498971/

¹⁰ Гец Ф. Что такое еврейство? URL: *Еврейское обозрение*. Июль. 1884. С. 54. URL: https://rusneb.ru/catalog/000199_000009_007498971/

¹¹ Там само. С. 60.

¹² Розенталь Л. Открытое письмо члена-казначея Общества для распространения просвещения между евреями в России. *Еврейское обозрение*. Март. 1884. С. 183. URL: https://rusneb.ru/catalog/000199_000009_007498971/

здобути освіту талановитим малозабезпеченим юнакам, підтримуючи студентів, науковців, які досліджували єврейську історію, авторів науково-популярних книг на івриті, літераторів, субсидуючи єврейські періодичні видання, початкові навчальні заклади ¹³.

Отож, і Леон Мойсєєвич, в унісон із Файвелем Гецом, вважав, що в умовах модерного часу нагальним завданням для єврейської громади є популяризація просвітництва в етнічному середовищі, заохочення до навчання молоді, активізація видання морально-релігійної та світської літератури. «... у нинішній час, – твердив, – не шкодуючи сил і матеріальних засобів, не зволікати з урегулюванням наших громадських потреб і серед них на першому місці – потреба освіти» ¹⁴. У його баченні, простежувалася пряма кореляція між моральними успіхами й соціально-економічним добробутом єврейської спільноти. Аби досягти гармонії між ними, Л. Розенталь пропонував наступний алгоритм дій: відмовитися від індіферентного ставлення до суспільно-політичного становища євреїв, активізувати релігійну пропаганду, видання ґрунтовних праць «на засадах моралі та віри, щоби адепти зрозуміли: наша мета не руйнувати, а навпаки, відродити зруйноване і тоді вони підтримають нас» ¹⁵.

Дещо ширше міркував Ф. Гетц, наголошуючи на потребі стимулювати розвиток «єврейської науки, як єдиного чинника, здатного об'єднати євреїв різних країн і земель, різних партій». Для нього наука виступала своєрідним

¹³ Розенталь Л. Названа праця. С. 186, 187.; Общество для распространения просвещения между евреями в России. URL: http://ejwiki.org/wiki/%D0%9E%D0%B1%D1%89%D0%B5%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%BE_%D0%B4%D0%BB%D1%8F_%D1%80%D0%B0%D1%81%D0%BF%D1%80%D0%BE%D1%81%D1%82%D1%80%D0%B0%D0%BD%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D1%8F_%D0%BF%D1%80%D0%BE%D1%81%D0%B2%D0%B5%D1%89%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D1%8F_%D0%BC%D0%B5%D0%B6%D0%B4%D1%83_%D0%B5%D0%B2%D1%80%D0%B5%D1%8F%D0%BC%D0%B8_%D0%B2_%D0%A0%D0%BE%D1%81%D1%81%D0%B8%D0%B8

¹⁴ Розенталь Л. Названа праця. С. 188.

¹⁵ Там само.С. 191.

цементуючим початком усього, і від її долі, вважав, залежала доля усього єврейства¹⁶.

Як бачимо, наскрізною ниткою через канву роздумів проходить ідея просвітництва єврейської громади, що, апріорі, передбачає зацікавлення історією та культурою власного народу, зумовлюючи національне відродження. З огляду на це, дописувачі «Єврейского обозрения» одностайно вважали рушієм етнічного пробудження єврейства інтелігенцію. Утім, на думку М. Моргуліса, вона чітко поляризована. Одна частина намагається розбурхати у народі самосвідомість і самозвільнення, збудувати оновлене єврейське суспільство, «скориставшись багатим матеріалом минулого, на фундаменті якого здійснити внутрішні переформатування». Інша – ратує за самозречення, шукає ідеали поза єврейством, «кидаючи у минувшину каміння, обираючи у сучасних поняттях релігії та моралі підмурки для нового життя й духовного оновлення єврейства»¹⁷. Незважаючи на такий дисонанс, вважав Михайло Григорович, але тільки інтелектуальні кола здатні стимулювати відродження єврейського народу. Задля цього потребувалося спрямувати їхню енергію на серйозну різносторонню роботу, аби «покликати до життя народну самосвідомість, яка не суперечить принципам загальнолюдської моралі», та облаштувати територіальний центр із типовим устроєм життя на загальнолюдських засадах. Реалізація означеного уможлиблювалася за допомогою «діяльного органу інтелігентних сил», що має неодмінно постати, на думку М. Моргуліса, через загострення єврейського питання у Російській імперії та за кордоном. На підтвердження свої правоти публіцист вказував на «загальне збудження умів у сферах різних суспільних груп, повсюдне створення за кордоном товариств і братств, умотивованих на відродження єврейської науки і єврейства»¹⁸.

Звернімо увагу, що у роздумах Михайла Григоровича помітною є ідея про доцільність поєднання національного та загальнолюдського. Лише такий

¹⁶ Гетц Ф. Названа праця. С. 81, 82.

¹⁷ Моргулис М. Названа праця. С. 3.

¹⁸ Там само. С. 49.

синтез, вважав він, відповідав духу іудаїзму та мав стати головним дороговказом для «народних лідерів», тобто, інтелігенції. Остання, з одного боку, мусила вдатися до кропіткої роботи у царині систематичного вивчення іудаїзму на основі релігійних джерел та історичних пам'яток, розкриття їхньої сутності й активної популяризації набутих знань поміж єврейства. З іншого – спрямувати свої зусилля на покращення економічного і правового становища свого народу. Прямим віддзеркаленням особистісної віри М. Моргуліса у позиціоновані думки були його життя й діяльність – плідна наукова робота, адвокатська практика з питань захисту прав єврейського народу, ініціювання перегляду дискримінаційних імперських законів проти євреїв і заходів для поширення грамотності у їхньому середовищі ¹⁹.

Автори дописів у «Еврейском обозрении» також розмірковували над причинами низького рівень національної свідомості єврейства. Їхні корені вбачали в дискримінаційній політиці, здійснюваній протягом сторіч, відмові євреям в елементарних правах на існування ²⁰. Від них постійно вимагали розчинитися в інших націях і, як результат, – систематична погорда призвела до того, що самі євреї, змирившись з цим, стали зневажати себе; запанувала теорія «Мойсеєвого закону» ²¹.

Пояснимо, що йшлося про теорію, сформовану у Німеччині, згідно з якою євреї, залежно від місця проживання, вважалися представниками націй своїх співгромадян: або німці, або французи, відмінність лише конфесійного характеру – «Мойсеєв закон» ²². «Поступово, – писав Файвель Гец, – відчуваючи презирство, будучи обтяженими своїм становищем, євреї намагалися долучитися до німців, стати ними. Особливо до цього вдавалася інтелігенція, поміж якої усталилася думка, що освічена людина не може

¹⁹ Моргуліс Михайло Григорович. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9C%D0%BE%D1%80%D0%B3%D1%83%D0%BB%D1%96%D1%81_%D0%9C%D0%B8%D1%85%D0%B0%D0%B9%D0%BB%D0%BE_%D0%93%D1%80%D0%B8%D0%B3%D0%BE%D1%80%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87

²⁰ Гец Ф. Названа праця. С. 38.

²¹ Там само. С. 49.

²² Там само.

вважати себе євреєм; відбувалися масові навернення у християнську віру»²³. Відтак, національне самоприпинення та боягузтво називалися головними причинами появи «Мойсеєвого закону», яким гальмувався перехід євреїв від усвідомлення своєї людської гідності до усвідомлення національної²⁴.

Імплементуючи у суспільну свідомість ідею про національне відродження єврейства, публіцисти намагалися дати чіткі пояснення «що таке нація» і «чи можна вважати євреїв окремою нацією»? Відповіді на це віднаходимо у роздумах Файвеля Геца «Що таке єврейство», в яких йшлося про сутність єврейства, його значення та місію. По суті, він прагнув не лише означити властиві риси народу але й аргументовано заперечити безпідставність теорії: «євреї – не нація, а релігійна конгрегація "Мойсеєвого закону"». Її прибічники апелювали, по-перше, до факту втрати євреями політичної самостійності після вигнання з Палестини, яка перетворилася на турецьку провінцію, а євреї розвіялися по усьому світу і стали громадянами інших держав, по-друге, – до відсутності мови, яка зберіглася як літературна, але вона не є живою, розмовною²⁵.

Контраргументи Ф. Геца зводилися до того, що Палестина, ставши турецьким володінням, не припинила бути «обітованою святою землею в очах усього єврейства, з якою пов'язані спогади славного минулого та світлі релігійно-національні надії». Мова змогла зберегти «живий» характер – це мова богослів'я, богослужіння, науки, поезії, періодики та літератури²⁶. І, прикметно, Файвель Меєр Бенцелович заперечував тезу про мову як визначальну ознаку нації. «Мова, – наголошував, – це характеристика більш зовнішня, ніж внутрішня, бо вона не впливає на розумовий розвиток народу, який нею користується. Російські дворяни з пелюшок вивчають французьку, активно нею розмовляють, але від цього не стають французами». Понад те,

²³ Гец Ф. Названа праця. С. 52.

²⁴ Там само. С. 54.

²⁵ Гец Ф. Названа праця. *Еврейское обозрение*. Іюнь. 1884. С. 72. URL: https://rusneb.ru/catalog/000199_000009_007498971/

²⁶ Там само. С. 85,86.

існують різноманітні мовні діалекти, наявність яких також ставить під сумнів твердження про мову як властиву рису етносу ²⁷.

Джерелами народності, у розумінні Ф. Геца, є спільне походження та спільна історична доля, а її сутністю, змістом – сукупність особливостей, сил, здібностей і нахилів (фізіолого-психічні та розумово-моральні характеристики) певної групи людей, які відрізняються від інших однаковістю походження й історією. Метою національності, її місією, є самобутня культура і кожен народ зобов'язаний виконувати свою місію, незалежно від того, має політичну самостійність, чи поневолений іншим етносом ²⁸.

І ще одне важливе питання полемізувалося на шпальтах «Еврейского обозрения» – можливості культурної асиміляції євреїв через загальноосвітні навчальні заклади. Власне, публікації слугували своєрідною відповіддю на твердження ортодоксів про «шкідливість» навчання, від якого «усе зло: погроми, обмеження прав та інше – безпосередній результат освіти» ²⁹. Вільний доступ євреїв до загальнодержавних закладів освіти розцінювався старшим поколінням як головна причина зневажливого ставлення єврейської молоді до національних і релігійних питань, рідної мови та літератури ³⁰. Ф. Гец так ретранслював думки традиційного світосприйняття єврейства: «вони (молодь – Л. Ш.) вивчають європейські мови, але не єврейську, знайомляться з історією та літературою різних народів, але не єврейського; вони лишаються чужими для усього єврейського і поняття не мають про сутність і значення єврейства, про його місію у царині світової культури». Як наслідок – такі євреї легко піддаються чужому впливу, стаючи своєрідними відступниками, не знаючи сутності іудейства, історії власного народу, не розуміючи його культурної ролі в історії людства.

²⁷ Гец Ф. Названа праця. *Еврейское обозрение*. Іюнь. 1884. С. 74. URL: https://rusneb.ru/catalog/000199_000009_007498971/

²⁸ Там само. С. 77.

²⁹ Гершфельд М. Школа и жизнь. *Еврейское обозрение*. Іюль. 1884. С. 67. URL: https://rusneb.ru/catalog/000199_000009_007498971/

³⁰ Розенталь Л. Названа праця. С. 190.

Безпосередньо сам публіцист вважав, що у вказаних звинуваченнях є частка істини й денаціоналізацію називав базовою причиною «моральних хвороб» етноспільноти³¹. Їхнє віддзеркалення простежував у спрямуванні зусиль «освічених євреїв на покращення матеріального становища власного народу»³². Вочевидь, для Ф. Гетца значимим був внутрішній, духовний світ, який переважав над зовнішнім, матеріальним. Нерозуміння «освіченими євреями» первинності невидимого світу над видимим пояснював як побічну дію виходу за межі «гетто» у широкому сенсі даного поняття. Взаємозбагачення культурними традиціями інших народів, ймовірно, розцінював як «розмивання» національної ідентифікації³³.

Ще одну причину скептичного ставлення старшого покоління до навчання озвучив Леон Розенталь – бідування учителів похилого віку, над якими злорадствували: «бачите, які наслідки освіти». Однак твердив, що можна з легкістю виправити такий стан речей, переконавши ретроградів у зворотному. Задля цього Леон Мойсєєвич пропонував стати на шлях взаємодії держави й національної меншини. Тобто, уряд мав усіляко заохочувати до навчання й пропагувати ідею взаємообумовленості рівня грамотності й матеріального статку, а єврейська спільнота – створити спеціальний фонд фінансової помочі пристарілим педагогам і профільні комітети, які би підвищували інтерес до просвітництва, актуалізували й проговорювали назрілі проблеми. Переконливо звучала рекомендація Л. Розенталя залучити до пропагування грамотності тих осіб, які вивчилися, завдячуючи Товариству з розповсюдження освіти поміж євреїв Росії³⁴.

Тотожність міркувань проглядається на сторінках липневого номера «Еврейского обозрения», у праці М. Г. Гершфельда «Школа і життя»³⁵. Автор досліджував проблему безперспективності працевлаштування випускників учительських інститутів як привід для звинувачень у

³¹ Гетц Ф. Названа праця. С. 79.

³² Там само. С. 75.

³³ Там само. С. 77.

³⁴ Розенталь Л. Названа праця. С. 194, 195.

³⁵ Гершфельд М. Названа праця. С. 65.

«недоцільності навчання». Він, як і Л. Розенталь, пропонував конкретні кроки, аби зменшити число прибічників тези про «шкідливість освіти» єврейських дітей. Зокрема, необхідно примножити кількість єврейських училищ, куди могли б влаштуватися молоді учителі; оптимізувати витрати свічного збору з тим, аби відкривати училища в економічно відсталих містах і містечках, де їх ніколи не було й мешканці апатично ставляться до розповсюдження грамотності; запровадити посади євреїв-агентів, які би «аналізували потреби місцевих громад і допомагали вирішувати освітні питання, вказуючи на доцільність існування училищ у тій чи іншій громаді, розумілися на фінансових потребах навчальних закладів, запитах учительського контингенту, повністю завідували господарсько-адміністративними справами»³⁶. Усвідомивши зміни у місцевому врядуванні, М. Гершфельд пропонував єврейським громадам співпрацювати з інституціями муніципального управління (земствами та міськими думами), які могли матеріально підтримати єврейські училища³⁷.

Отож, дописувачі «Еврейского обозрения» заперечували тезу про «шкідливість» навчання, знаходили й пояснювали її причини та пропонували способи зменшення числа противників поширення грамотності поміж єврейства. Своєрідним захисником євреїв від культурної асиміляції вважали узвичаєні традиції та релігію. Підтвердження цього знаходимо у роздумах Файвеля Геца, який вказував на динамічну сутність культури, її постійний розвиток, через що згладжуються різкі відмінності між націями. Утім, висловлював переконання у неможливості повного знищення етнічної інакшості, бо культура показує природні межі народу та забезпечує кращу його організацію³⁸. Водночас, цілісність нації підтримувала й релігія через розумово-морально-церковні способи, оберігаючи етнос від будь-якого

³⁶ Гершфельд М. Названа праця. С. 73, 76.

³⁷ Там само. С. 77.

³⁸ Гец Ф. Названа праця. *Еврейское обозрение*. Июнь. 1884. С. 78.
https://rusneb.ru/catalog/000199_000009_007498971/

посягання та послаблення³⁹. «Релігія, – писав, – завдяки різноманітним приписам уберігає євреїв, які прагнуть зближення з іншими народами, від повної асиміляції; виступає сильнішим фактором, ніж спільна територія проживання і мова; релігія зберігає цілісність національного надбання, розвиває його і примножує». «У релігії та усталених звичаях євреїв, – зробив висновок Ф. Гец, – знаходять підтримку і черпають внутрішні сили»⁴⁰.

Підсумовуючи, можемо констатувати, що на світосприйнятті й традиційному способі життєдіяльності єврейської спільноти суттєво позначилися модерні перетворення другої половини XIX ст. На шпальтах науково-популярного журналу «Еврейское обозрение» публіцистами були частково візуалізовані інноваційні моменти, якими «розмивалися» обшири традиційного світу єврейства. Аргументовано показано взаємообумовленість підвищення загального рівня грамотності єврейського населення, поширення просвітництва та національного відродження, інтересу до власної історії й культури. Наголошено на умотивованості появи літературно-історичного дискурсу про єврейство як націю, а не релігійну конгрегацію «Мойсеєвого закону» та безпідставності теорії про «шкідливість» навчання у загальноосвітніх закладах. Базовими чинниками проти акультурації визнавалися сталі традиції та іудаїзм.

Окресленими аспектами не вичерпується вивчення переформатувань традиційного світу єврейства. На перспективу можуть стати актуальними для дослідження такі проблеми, як модернізація вузькоутилітарної освіти, зовнішнього простору проживання етнічної меншини, контрверсійність традиційної тенденції до ізоляції єврейського соціуму та новочасної тенденції до асиміляції тощо.

Список використаних джерел та літератури:

³⁹ Там само. С. 80.

⁴⁰ Там само. С. 84, 85.

1. Боряк О. Україна, держава: євреї. URL:
http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?Z21ID=&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=1.14.%205
2. Еврейское обозрение.
https://rusneb.ru/catalog/000199_000009_007498971/
3. Еврейское обозрение. Март. 1884. Санкт-Петербург, 1884. 204 с.
URL: https://rusneb.ru/catalog/000199_000009_007498971/
4. Еврейское обозрение. Май. 1884. Санкт-Петербург, 1884. 200 с.
URL: https://rusneb.ru/catalog/000199_000009_007498971/
5. Еврейское обозрение. Июнь. 1884. Санкт-Петербург, 1884. 194 с.
URL: https://rusneb.ru/catalog/000199_000009_007498971/
6. Еврейское обозрение. Июль. 1884. Санкт-Петербург, 1884. 156 с.
URL: https://rusneb.ru/catalog/000199_000009_007498971/
7. Моргуліс Михайло Григорович. URL:
https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9C%D0%BE%D1%80%D0%B3%D1%83%D0%BB%D1%96%D1%81_%D0%9C%D0%B8%D1%85%D0%B0%D0%B9%D0%BB%D0%BE_%D0%93%D1%80%D0%B8%D0%B3%D0%BE%D1%80%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87
8. Общество для распространения просвещения между евреями в России. URL:
http://ejwiki.org/wiki/%D0%9E%D0%B1%D1%89%D0%B5%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%BE_%D0%B4%D0%BB%D1%8F_%D1%80%D0%B0%D1%81%D0%BF%D1%80%D0%BE%D1%81%D1%82%D1%80%D0%B0%D0%BD%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D1%8F_%D0%BF%D1%80%D0%BE%D1%81%D0%B2%D0%B5%D1%89%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D1%8F_%D0%BC%D0%B5%D0%B6%D0%B4%D1%83_%D0%B5%D0%B2%D1%80%D0%B5%D1%8F%D0%BC%D0%B8_%D0%B2_%D0%A0%D0%BE%D1%81%D1%81%D0%B8%D0%B8

9. Чорний Д. По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець XIX – початок XX ст.) Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2007. 304 с.